

مقایسه تطبیقی تصویرسازی علمی نسخه الحشایش آستان قدس رضوی با نسخه‌های الحشایش پیش از آن

ابوذر ناصحی*

چکیده

کتاب «الحشایش» اثری ماندگار از دیوسکوریدس، حکیم صاحب‌نام یونانی است که از منابع اصلی علم گیاه‌شناسی و جانورشناسی اسلامی است. بسیاری از حکما و دانشمندان اسلامی از کتاب الحشایش به‌عنوان مرجعی قابل اعتماد در آثار خود استفاده کرده‌اند. این کتاب بارها در تمدن اسلامی ترجمه و نسخه‌برداری شده است. مهم‌ترین ترجمه از کتاب دیوسکوریدس از آن مهرا بن‌منصور است که در قرن ششم و برای حاکم دیاربکر در غرب ایران فراهم آمده است.

الحشایش آستان قدس به قلم نسخ جلی خوش نوشته شده و شامل عناوین موضوعات و اسامی نباتات، مزین به ۶۸۰ تصویر رنگی از گیاهان و ۲۸۴ تصویر از حیوانات خشکی و دریاست که به‌ندرت در کنار بعضی از تصاویر، اسامی آنها به زبان سریانی نوشته شده است. این کتاب مشتمل بر ۲۷۲ ورق متن ۱۹ سطری به علاوه ۲۵ صفحه قودیکس (فهرست مطالب) است که در مجموع ۲۸۵ برگ به طول ۴۶ و عرض ۲۹ سانتیمتر را شامل می‌شود و چون چند ورق آخر آن از بین رفته، اگر نام نویسنده، تصویرگر، تاریخ و محل نشر، مذکور بوده فعلاً نامعلوم است. این نسخه با شماره ۷۰۵۹ در موزه آستان قدس مشهد نگهداری می‌شود.

کپی‌برداری‌های پی‌درپی نسخه‌های الحشایش از روی یکدیگر باعث حضور کم‌نظیری از سبک‌ها و مکاتب متنوع هنری در تصویرسازی نسخه نهایی الحشایش آستان قدس (ترجمه مهرا بن‌منصور) شده است. تصویرگر نسخه آستان قدس، برخی تصاویر را به‌دلیل تعهد در قبال نسخه منبع و احتمالاً نداشتن اشراف بصری به نمونه گیاهی و جانوری بدون کم‌وکاست کپی کرده است و در برخی تصاویر، سلیقه و برداشت بصری هنرمند مشهود است. نگارنده از طریق مطالعه تطبیقی نسخه‌ها در کنار توصیف و تحلیل تاریخی تصاویر به نتایج تحقیق دست یافته است.

کلیدواژه‌ها: الحشایش، آستان قدس، دیوسکوریدس، تصویرسازی علمی.

مقدمه

تحقیقات دانشمندان مسلمان در گیاه‌شناسی بیشتر به مسائلی همچون طبقه‌بندی و فیزیولوژی گیاهان و پیدایش و شکل نمو و توصیف اجزاء مختلف آنها و روابط گیاهان با اوضاع و احوال اقلیمی و خواص دارویی و نیز خواص «نهانی» آنها مربوط می‌شود. نویسندگان مسلمان به منظور فراگرفتن درس‌های روحانی و اخلاقی از گیاهان، به مطالعه آنها و مشاهده اشکال گوناگون آنها به عنوان آیات الهی توجه فراوانی داشتند. گیاهان در بهشت اسلامی از اهمیت خاصی برخوردارند و علاوه بر آن نقش آنها در هنرهای مقدس اسلامی نباید از نظر دور بماند. اهمیت و معنویت گل‌ها و درختان در باغ‌های ایرانی و اسپانیایی یا در اشعار فارسی و عربی و همچنین در جنبه‌های دیگر هنر اسلامی و در حقیقت زندگی عموم مسلمانان، از آن جنبه‌های جدایی‌ناپذیر گیاه‌شناسی است که به خواص فیزیکی و دارویی گیاهان مربوط می‌شود. در حقیقت، همه این جنبه‌های مختلف از نمایان‌ترین توصیف‌ها گرفته تا مفهوم باطنی و معنوی درخت فردوس روی هم‌رفته چیزی است که دانش گیاهان (علم‌النبات) را ایجاد کرد و با گذشت زمان آن را به کمال رساند.

در حال حاضر هیچ کتاب عربی درباره گیاه‌شناسی و موضوعات مربوط به آن پیش از قرن دوم هجری نمی‌شناسیم؛ اما باید دستاوردهای گیاه‌شناسی در قرن سوم هجری که در تکامل پیشین این رشته موثر بوده‌اند را نزد اعرابی جستجو کرد که از منابع گوناگون استفاده کرده‌اند. از جمله این منابع، ترجمه‌های آثار تمدن‌های دیگر همچون کتاب کشاورزی آپولونیوس، ارسطو و تئوفراسوس و کتاب مشهور و صاحب نفوذ درباره گیاهان از دیوسکوریدس و جالینوس هستند.

آثار این دانشمندان یونانی مستقیماً از شام و شرق رسید و در اوایل قرن سوم میلادی در «بیت الحکمه» به عربی ترجمه شد. منابع ترجمه‌شده بیت الحکمه به دست پزشکان این دوره و پزشکان ادوار بعد، چه به صورت نظری و چه به صورت عملی، مورد استفاده قرار گرفت و بسیاری از اسامی یونانی گیاهان دارویی معرفی شد. برخی اطلاعات مکتوب و ترجمه این آثار، یکی از منابع اصلی و مهم مورد استفاده و استنباط پزشکان و داروسازان ایرانی، عرب، یهود، مسیحی و غیره را تشکیل داده است. کتاب گیاهان یا الحشایش یکی از مهم‌ترین ترجمه‌های این منابع است که در واقع همان ترجمه «ماتریا مدیکا» دیوسکوریدس است که او را در تمدن اسلامی به نام دیسکوریدس می‌شناسند و از آن زمان و حتی تا همین اواخر، کتاب او به عنوان منبع پزشکی سنتی همیشه استفاده قرار

می‌شد و هنوز هم از آن استفاده می‌شود. نخستین ترجمه ماتریا مدیکا را در واقع «اسطفن بن بسیل» با کمک استادش «حنین بن اسحاق» که پزشک و مترجم بود، انجام داد.

پیشینه تحقیق

بیش از هزار سال نسخه‌برداری و تصویرسازی از کتاب الحشایش در جهان اسلام، حکایت از پیشینه غنی و وسیع کتاب دیوسکوریدس در غرب و شرق جهان دارد. در این مدت، مسلمانان از طریق ترجمه‌های متعدد و فراهم آوردن نسخه‌های الحشایش که متن علمی بیشتر آنها با نگرانه‌های مرتبط همراه می‌شوند تأثیر انکارناپذیری از کتاب دیوسکوریدس گرفته‌اند. درباره اثر دیوسکوریدس تحقیقات تاریخی و علمی بسیاری در جهان وجود دارد که پژوهشگران ایرانی نیز دستی در آن داشته‌اند. پژوهشگرانی چون ایرج افشار، هوشنگ اعلم، غلامعلی عرفانیان و نجیب مایل هروی و برخی دیگر چون بهنام کامرانی که در پایان‌نامه دکتری خود (فصل سوم) به این نسخه اشاره کرده است، نقش مهمی در شناساندن نسخه‌های الحشایش داشته‌اند.

شایان ذکر است که اهتمام اغلب پژوهشگران بر روی مباحث علمی کتاب الحشایش بوده و به جنبه‌های تصویری آن توجه کمتری شده است.

نگارنده با جمع‌آوری حداقل ۱۵ نسخه خطی قدیمی از اروپا و آسیا، پشتوانه‌ای مناسب از منابع دست اول برای تحقیق خود فراهم آورده است.

روش پژوهش

هدف این مقاله، شناسایی و معرفی تصویرسازی علمی نسخه الحشایش آستان قدس و تأثیرپذیری تصویرسازی آن از نسخه‌های پیشین است.

مقاله حاضر از نوع توصیفی-تطبیقی بوده و تجزیه و تحلیل اطلاعات کیفی است. جمع‌آوری پیشینه تاریخی نسخه‌ها به روش کتابخانه‌ای انجام شده و شناسایی نسخه‌های خطی از طریق بازدید و تصویربرداری از موزه‌های داخل و خارج از کشور به دست نگارنده صورت گرفته است.

نظر به اینکه تمامی نمونه‌های گیاهی و جانوری نسخه‌های الحشایش بی‌کم و کاست در دوره‌های مختلف نسخه‌برداری شده‌اند، می‌توان چگونگی کپی‌برداری نمونه‌ها را بررسی کرد.

دیوسکوریدس و تأثیر او بر علم گیاه‌شناسی و جانورشناسی در اسلام

چنانکه اشاره شد، یکی از تأثیرگذارترین بنیان‌گذاران یونانی سنت مصورنگاری گیاه‌شناسی و جانورشناسی در حوزه پزشکی

نسخ خطی و کتب چاپ شده در غرب از کتاب دیوسکوریدس

قدیمی ترین نسخه یونانی شناخته شده و موجود از کتاب دیوسکوریدس، نسخه مصور و بسیار نفیس یولیان آنیکیا Juliana Anicia/Anicia Juliana (۴۶۲-۵۲۷ م؛ دختر الیبریوس Olybrius، امپراتور روم شرقی)، در کتابخانه ملی اتریش در وین است که در حدود ۵۱۲ میلادی در قسطنطنیه (بیزانس یا امپراتوری روم شرقی) برای اهداء به شاهزاده مذکور در جشن عروسی اش نگاشته شده و ترتیب الفبایی دارد و آراسته به نگاره‌هایی رنگی به قلم نقاشی بیزانسی است (تصاویر ۲-۴۱ تا ۲-۴۳). نسخه‌های دیگر از این کتاب به زبان یونانی عبارت‌اند از:

- ۱- نسخه کتابخانه ملی پاریس، محفوظ به شماره ۲۱۲۹؛
- ۲- نسخه کتابخانه ملی ناپل متعلق به قرن هشتم میلادی در ۱۷۲ ورق و ۴۰۹ تصویر؛
- ۳- نسخه کتابخانه مورگان در نیویورک متعلق به قرن دهم میلادی به شماره ۶۵۲، دارای ۳۸۵ ورق و ۷۶۹ تصویر.

سرگذشت کتاب ماتریا مدیکا (الحشایش دیوسکوریدس) در تمدن اسلامی

اولین ترجمه از کتاب دیوسکوریدس مربوط به دوران تمدن اسلامی، ترجمه‌ای است که حنین بن اسحاق قبل از سال ۲۵۰ هجری از یونانی به زبان سریانی در آورده است. در ترجمه حنین بن اسحاق تعداد قابل توجهی از اسامی گیاهان دارویی به همان زبان یونانی بازنویسی شده است؛ زیرا تعدادی از گیاهان و ادویه مفرده ذکر شده در کتاب دیوسکوریدس، در کشورهای عربی ناشناخته یا غیر موجود بود. حنین بن اسحاق ترجمه کتاب دیوسکوریدس به زبان عربی را به یکی از شاگردانش به نام اصطفن بن بسیل (باسیل) واگذار کرد (دیوسکوریدس، ۱۳۸۳: ۲۴).

اصطفن بن بسیل، دیوسکوریدس را مستقیماً از یونانی به زبان عربی ترجمه کرد و چون حنین بن اسحاق متوجه اشتباهات او شد، اقدام به بازنگری و اصلاح ترجمه او کرد. اصطفن بن بسیل از نخستین مترجمان متون پزشکی یونانی به زبان عربی در سده سوم هجری / نهم میلادی و نخستین مترجم کتاب دارویی دیوسکوریدس به زبان عربی است. تنها اطلاعی که از زندگی او داریم این است که در زمان حنین بن اسحاق می‌زیسته و در زمره مترجمان چیره‌دستی بوده که متوکل خلیفه عباسی به دستگیری حنین گماشته است. اصطفن نام‌های دارویی یونانی را که معادل عربی آنها را می‌شناخت در متن کتاب وارد کرد ولی نام‌های ناشناخته

دوره اسلامی، پزشک شهیر یونانی، دیوسکوریدوس پزشک، داروساز و گیاه‌شناس یونانی زمان نرون است. وی در قرن اول میلادی (حدود سال‌های ۹۰-۴۰ میلادی) می‌زیست و جزّاح ارتش نرون بود. حین سفرهای نظامی به بررسی گیاهان و جانوران برخی مناطق از جمله ایتالیا، یونان، آسیای صغیر، اسپانیا و فرانسه پرداخت و تعداد زیادی از نمونه‌های معدنی، گیاهی و جانوری را جمع‌آوری کرد و در هر فرصت ممکن به تحقیق درباره خواص درمانی نمونه‌های جمع‌آوری شده پرداخت. الحشایش او در پنج مقاله به رشته تحریر درآمده و حاوی تمام اطلاعات مربوط به دانش پزشکی در آن روزگار و شامل شرح و توصیف ششصد نمونه گیاهی است. در این اثر طبقه‌بندی براساس حروف الفبا نیست، بلکه مبتنی بر وجود اشتراکات گیاهان و شباهت‌های آنهاست. توصیف‌ها بسیار دقیق و به زبانی بسیار ساده و دور از ابهام هستند و روش‌های تهیه نیز به‌نحو دقیق و صحیح بیان شده‌اند. سفرهای مکرر دیوسکوریدس به‌عنوان پزشک ارتش فرصت مناسبی برای مطالعه و ثبت تمام کاربردها و فواید گیاهان سرزمین بیگانه را برای او فراهم آورد. در واقع تقریباً تا پایان قرن شانزدهم میلادی، نوشته‌های او اثر مرجع و استاندارد در حوزه فارماکولوژی به شمار می‌رفت و این نشان‌دهنده وسعت اطلاعات او درباره موضوع مورد بحث است.

دیوسکوریدس در کتابش علاوه بر ششصد گیاه یا دارو با منشأ گیاهی، هشتاد جانور یا فرآورده و دارو با منشأ جانوری و نود کانی یا داروی مرتبط با مواد معدنی را نام برده است. او برای گیاهان، مواردی مانند نام‌های آن گیاه یا ماده دارویی در زبان‌های گوناگون، ویژگی‌های ریختی، رویشگاه و بهترین شرایط رشد یک گیاه، بخش‌های مورد استفاده، روش آماده‌سازی دارو از آن گیاه، کاربردهای هر ماده به‌ویژه خواص دارویی، عوارض جانبی و نیز روش‌های تشخیص انواع مغشوش و تقلبی آن دارو را توضیح داده است؛ اما برای جانوران، با توجه به آشنایی بیشتر انسان با این جانوران، لزومی به توضیح و بسط توصیف آنها ندیده است.

به عقیده استاد هوشنگ اعلم: «الحشایش عنوان غلطی است که (در تمدن اسلامی) بر این کتاب نهاده‌اند؛ زیرا کتاب الحشایش فقط درباره گیاهان پزشکی نیست بلکه در آن به موارد کانی و جانوری نیز اشاره شده است. همچنین الحشایش به معنای گیاهان است و نه گیاهان دارویی.» (دیسکوریدس، ۱۳۸۳: ۱۹-۱۰)

را به همان صورت اصلی در متن عربی آورد تا شاید آیندگان معادل‌هایی برای آنها بیابند. بیشتر این نام‌ها یک سده بعد در اندلس به یاری راهبی به نام نیکلا که فرستاده امپراتور بیزانس به دربار عبدالرحمان ناصر بود و به زبان‌های یونانی و لاتینی آگاهی داشت، به زبان عربی ترجمه و تفسیر شد. ترجمه اصطفن بی‌شک مهم‌ترین ترجمه کتاب دیوسکوریدس به زبان عربی است ولی تنها ترجمه آن نیست (دیوسکوریدس عین زربی، ۱۳۹۲: ۲۳-۲۲).

ترجمه مهم و معروف دیگر یعنی مأخذ ترجمه نسخه الحشایش مشهد (آستان قدس) به دست مهران بن منصور بن مهران انجام شد که هر دو زبان سریانی و عربی را خوب می‌دانست و ترجمه سریانی کتاب را که حنین بن اسحاق صورت داده بود به کار گرفت و آن را در دیاربکر در زمان شاه نجم‌الدین در حوالی سال ۵۵۰ هجری قمری به زبان عربی ترجمه کرد (دیوسکوریدس، ۱۳۸۳: دیباچه محمد مهدی اصفهانی). نخستین کوشش برای ترجمه فارسی کتاب دیوسکوریدس به دست علی بن الشریف الحسینی در سده نهم هجری قمری به انجام رسید که از روی ترجمه عربی مهران بن منصور و برای امیر رستم کوهدمی، از حاکمان محلی گیلان (درگذشت ۸۹۳ ه. ق.) به فارسی ترجمه شد.

ترجمه فارسی دیگری هم به دست غیاث‌الدین محمد رضوی انجام شد که احتمالاً در زمان سلطنت شاه‌عباس دوم صفوی (۱۰۵ - ۱۰۷۷ ه. ق.) بوده است. هوشنگ اعلم درباره کیفیت ترجمه فارسی رضوی چنین می‌گوید: «ترکیبی از عیوب مزبور نسخه اصلی با اشتباهات و خطاهای خود مترجم منتج به ترجمه‌ای شده است غالباً لفظی و تابع نحو و جمله‌بندی عربی و در بعض موارد بی‌معنی یا گمراه‌کننده.» (دیوسکوریدس، ۱۳۸۳: ۱۶-۱۵).

بررسی نسخه‌های جمع‌آوری شده توسط نگارنده از کتاب دیوسکوریدس

نسخه یونانی قسطنطنیه codex constantinopolitanus یا قیصری coesareus محفوظ در کتابخانه وین و متعلق به اوایل قرن ششم میلادی است (قدیمی‌ترین نسخه دیوسکوریدس موجود) (تصویر ۱)

نسخه ذکر شده یکی از مهم‌ترین نسخه‌های خطی پزشکی است که در کتابخانه ملی اتریش در وین نگهداری می‌شود. از سال ۱۵۷۶ میلادی این مجموعه نسخ خطی دارویی-جانورشناختی که با نام wiener Diskurides مشهور است، متعلق به کتابخانه دربار بوده که کایزر ماکسیمیلیان دوم (احتمالاً امپراتور وقت سرزمین اتریش) دستور داد این مجموعه

مستندات را در قسطنطنیه خریداری کنند. محور اصلی این نسخه خطی و مشهورترین اثر آن با نام de matreia medica است که معروف‌ترین اثر دارویی در دوران عهد عتیق شناخته شده و در تمام دوران قرون وسطا تا اوایل دوران عصر جدید به‌طور گسترده‌ای رواج داشته است. wiener Diskurides قدیمی‌ترین دست‌نوشته این متن است که از اوایل سده‌های بعد از میلاد مسیح نسل به نسل انتقال یافته است. این نسخه خطی ارزشمند متعلق به سال ۵۱۲ بعد از میلاد مسیح بوده و به دستور فرمانروای شهر هنقا (بخشی از قسطنطنیه) برای «آنیکا جولیان»، شاهزاده بیزانسی (روم شرقی) به پاس قدرانی از تأسیس یک کلیسا به تحریر و تصویر درآمده است. شهرت این نسخه خطی بر مبنای زیبایی مینیاتورها، تصاویری طبیعی از قریب به ۴۰۰ گونه گیاه نقاشی شده، تصاویر شگفت‌انگیز از گونه‌های حیوانی و به‌ویژه مینیاتورهای ابتدایی نسخه خطی است که باعث شده این نسخه خطی به نسخه‌ای بی‌بدیل تبدیل شود.

نسخه‌های کتاب ماتریا مدیکا دیوسکوریدس در تمدن اسلامی (موجود در این تحقیق)

نسخه لیدن (اصلاح حسین ابن ابراهیم بن حسن بن خورشید طبری ناتلی) (تصویر ۲)

دانشمندی ایرانی از اهل طبرستان، حسین بن ابراهیم طبری بیشتر معروف به «ابوعبدالله ناتلی» به اصلاح اضطراب و تشویشی پرداخت که به سبب نادانی و یا اهمال ناسخان پیایی به نسخه‌های متعدد متن عربی راه یافته بود. ناتلی همان دانشمندی است که ابن‌سینا مقدمات منطق، هندسه، اخترشناسی و فلسفه را نزد او در بخارا آموخت. این کار ستودنی ناتلی که بعضی به ناروا آن را ترجمه جدیدی از

تصویر ۱. دو صفحه از کتاب ماتریا مدیکا دیوسکوریدس معروف به نسخه یولیان، ۵۱۲ م. (محفوظ در کتابخانه ملی اتریش در وین، (Codex Vindob. Med gr 1 (Der Wiener Dioskurides) (نگارنده).

بونه، معاون وقت موزه ملی تاریخ طبیعی پاریس در معرفی نسخه بالا چین می گوید: «هنگامی که اعراب شرق خرده ریزه های علوم یونانی را گردآوری کردند و می خواستند درباره طب مطالعه کنند، این کار را با ترجمه اطبای بومی، یهودی یا مسیحی، انجام دادند. دیوسکوریدس نزد آنها اعتباری داشت که در زمان باستان از آن بهره مند بود و کتاب دیوسکوریدس سرآمد کل اطبا دوره اسلامی شد؛ همچنین دست نوشته های این کتاب در کتابخانه های عمومی بزرگ نسبتاً متداول است؛ بعضی ها نسخه تحت اللفظی متن دیوسکوریدس را ارائه می دهند، بعضی دیگر خود متن را که کم و بیش خلاصه شده یا به همراه اظهار نظرهای انجام شده بازسازی کرده اند؛ علیرغم حکم قرآن که پیکرنگاری موجودات زنده را ممنوع کرده، چند دست نوشته نادر و کمیاب با نقاشی هایی از گیاهان و جانوران تزیین شده و این شکل ها تقریباً همه کم و بیش کورکورانه از روی نمونه اولیه یونانی که بسیار قدیمی تر است کپی شده اند؛ دست نوشته عربی شماره ۴۹۴۷ هم که متعلق به کتابخانه ملی پاریس است به همین شکل است.

این کتاب اندازه های نسبتاً بزرگ دارد شامل ۱۲۴ برگ کاغذ پوستی (طول ۴۰ سانتی متر در عرض ۳۰ سانتی متر)، با خطاطی بسیار زیبا؛ این کتاب را در قرن سیزدهم پزشکی که نامش را ثبت کرده ترجمه کرده است: بهنام بن موسی بن یوسف مسیحی، در یادداشتی در پشت صفحه ۱۹ در پایین صفحه؛ این متن ترجمه ای تحت اللفظی از مقاله پنجم *matière médicale* دیوسکوریدس ارائه می دهد، اما چند فصل از آن کوتاه شده و بقیه حذف شده اند.» (متن بونه به همراه تصاویر نسخه از کتابخانه ملی پاریس ارسال و برای استفاده مخاطبان این تحقیق از زبان فرانسه به فارسی ترجمه شده است.)
نسخه دیگری از کتاب *الحشایش* بدون تصویر با شماره

تصویر ۳. صفحه نخست و یک صفحه تصویری از نسخه الحشایش دیوسکوریدس (محمفوظ در کتابخانه ملی فرانسه به شماره ۴۹۴۷) (نگارنده).

کتاب دیوسکوریدس پنداشته اند در ۳۸۰ هجری انجام گرفت و ناتلی آن را (احتمالاً در سمرقند) به ابوعلی محمد سیمجوری، از خاندان مقتدر سیمجوریان در عهد سامانیان سپهسالار خراسان، اهدا کرد (دیوسکوریدس، ۱۳۸۳: ۹). تاریخ کتابت نسخه لیدن اواسط رمضان سال ۴۷۵ هجری بوده، اما نویسنده از خود نامی نبرده است.

در ذیل ترجمه نویسنده، گزارشی از پایان کار ترجمه فارسی با خط جدیدتر از آن آمده که از اهمیت فراوانی برخوردار است. با توجه به این یادداشت، گویا از روی همین نسخه در ۱۸ صفر سال ۵۱۰ قمری شخصی به نام «محمد بن علی الرمی» متن عربی *الحشایش* را به فارسی ترجمه و یاد کرده چون عربی مهجور بوده و گویا برای برخی قابل استفاده نبوده آن را به فارسی مرغوبی برگردانده و اذعان داشته که این نسخه ناتلی بوده و ترجمه اصطفن و حنین است (دیوسکوریدس عین زری، ۱۳۹۲: ۲۲-۲۳). متأسفانه با وجود جستجوهای فراوان، نگارنده مقاله نسخه ای از این مترجم نیافته و چه بسا از بین رفته یا هنوز معرفی نشده است.

نسخه پاریس (ترجمه بهنام بن موسی) (تصویر ۳)

عرفانیان در فهرست کتب خطی کتابخانه آستان قدس، این کتاب را چنین معرفی می کند: «ترجمه عربی بهنام بن موسی که یک نسخه مصور فوق العاده نفیسی از آن که روی پوست آهو کتابت شده در کتابخانه ملی پاریس محفوظ است و نام کامل مترجم مطابق با مسطورات آخر مقاله اول از این قرار است: جزت المقالة الاولى من کتاب دیوسکوریدس الحکیم نقل العبد الفقیر الراجی رحمہ ربه بهنام بن موسی بن یوسف المسیحی المتطبب المعروف بابن البواب رحمہ الله. کلمات و الفاظ یونانی این ترجمه در مقایسه با ترجمه اصطفن بسیار کم است.» (عرفانیان، ۱۳۷۰: ۵۰-۶۴۹).

تصویر ۲. تصویر صفحه نخست از نسخه الحشایش دیوسکوریدس (محمفوظ در کتابخانه لیدن هلند، قرن پنجم) (نگارنده).

۲۸۴۹ در کتابخانه ملی پاریس نگهداری می‌شود. این نسخه ترجمه اصططن از کتاب دیوسکوریدس است که در ۲۱۰ ورق و برای عبدالملک بن ابی الفتح در سال ۶۱۶ هجری نسخه برداری شده است (Le baron de slane. M, 1895: 513).

نسخه آستان قدس (ترجمه عربی مهران بن منصور بن مهران) (تصویر ۴)

الحشایش آستان قدس رضوی نسخه‌ای است به قلم نسخ جلی که با نگاره‌هایی از گیاهان، نباتات و جانوران مصور شده است. اصل این کتاب به زبان یونانی و مؤلف آن «پدانیوس دیوسکوریدس» پزشک، گیاه‌شناس و داروشناس یونانی نام‌آور سده اول میلادی است که در آثار و منابع دوره اسلامی از آن با عناوینی چون «کتاب الحشایش»، «کتاب الادویه المفردة» و «هیولی علاج الطب» یاد کرده‌اند.

هر چند نگاره‌های نسخه الحشایش آستان قدس به شیوه مکتب بغداد کار شده‌اند ولی در مواردی شباهت صوری خود را با نسخه‌های متأخرتر (لیدن، پاریس و حتی نسخه یونانی وین) همچنان حفظ کرده‌اند. نسخه آستان قدس مشتمل بر ۲۷۲ ورق متن و ۲۵ صفحه فهرست مطالب جمعاً ۲۸۵ برگ به طول ۴۶ و عرض ۲۹ سانتیمتر و غالباً ۱۹ سطری و به لحاظ اینکه چند ورقی از آخر آن فرسوده و مفقود شده است، نام کاتب و مصور و تاریخ و محل کتابت اگر مذکور بوده فعلاً نامعلوم است و چنانکه از ظاهر آن مشخص است گمان می‌رود متعلق به اواخر قرن هفتم و یا اوایل قرن هشتم باشد. کتاب حاضر که ابتدا حنین بن اسحاق آن را برای رئیس الاطباء بختیشوع بن جبرئیل از یونانی به سریانی برگردانده است را مهران بن منصور بن مهران در حدود سال ۵۵۰ هجری قمری به دستور پادشاه نجم‌الدین (الپ اینانج قتلغ بک ابوالمظفر الپی بن تمر تاش بن ایل غازی بن ارتق شهاب) که در دیاربکر و سرزمین‌های مجاور آن حکومت می‌کرد به زبان علمی آن روزگاران ممالک اسلامی یعنی زبان عربی ترجمه کرد (دبیر سیاقی، ۱۳۷۰: ۱۴۶۷-۱۴۶۲).

اصل کتاب الحشایش به حسب موضوعات در پنج مقاله به این شرح مرتب و مدون شده است:

مقاله اول: در بیان ادویه و ادویه خوشبو و ادهان و صمغ‌ها و انواع درختان؛

مقاله دوم: در بیان حیوانات و حبوب و دانه‌های خوراکی؛

مقاله سوم: در بیان عصارات و اصول نباتات و گیاهانی که خاصیت پادزهری دارند؛

مقاله چهارم: در بیان گیاهان دارویی سرد و مسهل‌های گیاهی گرم؛

مقاله پنجم: در بیان انواع اشربه و ادویه معدنی. البته دو مقاله نیز در آخر دارد: یکی السموم و دیگری الدواب که این دو مقاله به گمان بسیاری، از موضوعات افزوده حنین یا حبیش بن اعسم است.

صلاح‌الدین منجد، رئیس انجمن جهانی زبان و ادبیات عرب درباره این نسخه گفته است: «در سال ۱۹۶۰ میلادی ضمن بازدید از کتابخانه امام علی بن موسی الرضا (ع) نسخه خطی بسیار ارزشمند و کم‌نظیری از کتاب دیسکوریدس را یافتیم که به زبان عربی در قرن هفتم هجری نوشته شده و شامل تصاویر گیاهانی است که مورد بحث قرار گرفته‌اند. هیچ‌یک از دانشمندان، تاکنون این کتاب را نشناخته و حتی نام آن در فهرست کتاب‌های نفیس خطی هم نیامده است...» وی تأکید کرده که این ترجمه از نظر کیفیت و صحت، بر ترجمه حنین و اصططن برتری چشمگیری داشته و آرزو کرده است که روزی چاپ و منتشر شود (طباطبائی، ۱۳۹۲: ۸۹). مایل هروی در خصوص سرگذشت نسخه آستان قدس معتقد است: «نسخه مشهد در غرب ایران و به تعبیری دیگر در شرق جهان اسلام فراهم شده است اما پس از چند قرن به شرق ایران آورده شده و در مشهد نگهداری شده است. این که نسخه مشهد را در چه زمانی به مشهد آورده‌اند و اینکه چه کسی در انتقال این نسخه اهتمام داشته، بر ما پوشیده است؛ اما از قرائن تاریخی می‌توان حدس زد که نسخه یادشده در روزگار صفویان از غرب ایران به مشهد منتقل شده است. صفویان به پزشکی و مفردات طبی توجه داشته‌اند. بدیهی است که انتقال نسخه‌هایی چون الحشایش دیسکوریدس به پایتخت یا به دیگر مراکز حکمرانی آنان امری بدیهی است.» (مایل هروی، ۱۳۷۸: ۴۷۲).

از وقف‌نامه نسخه مشهد چنین برداشت می‌شود که گویا نسخه مشهد در عهد شاه طهماسب اول به پایتخت صفویه منتقل شده و شاه‌عباس صفوی آن را در ۱۰۱۷ هجری وقف

تصویر ۴. تصویر صفحه وقف‌نامه (نخست) و فهرست از نسخه الحشایش دیوسکوریدس (محفوظ در کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره ۵۰۷۹، قرن ششم هجری) (نگارنده).

نسخه آستان قدس مشتمل بر ۶۶۷ شکل از نباتات و ۲۸۴ تصویر از حیوانات است که تمام این شکل‌ها به وسیله تصویرساز با نوشته‌های کاتب نسخه هماهنگ شده و هر یک از تصاویر را دقیقاً در کنار موضوع مورد بحث آن قرار داده است. کتاب الحشایش (آستان قدس) اثری علمی-هنری و بازگوکننده طبع زیبایی‌شناسی انسان زمانه خلق آن است.

علاقه‌مندان و پژوهش‌گران هنر تصویرسازی می‌توانند با اندکی دقت، شاخصه‌های مکتب بغداد را در لابه‌لای تصاویر علمی نسخه الحشایش آستان قدس به روشنی مشاهده کنند. این نسخه همچنین هم‌نشینی شیوه‌های هنری مکتب بغداد و مکاتب گذشته را در تمدن اسلامی به خوبی نشان می‌دهد. این نکته حائز اهمیت است که در تحلیل تصویرسازی متون علمی، میزان ارادت هنرمند به متن علمی و انتقال ساده‌تر مفاهیم به مخاطب مدنظر قرار می‌گیرد. رابطه منطقی متن با تصاویر، تأکید بر صفحه‌آرایی متنوع هر صفحه و حضور خط نوشتاری در درون فرم‌های تصویرسازی به منظور توضیح بیشتر در کنار طراحی قوی و رنگ‌آمیزی پخته، همه و همه جزء ویژگی‌های منحصر به فرد نسخه الحشایش آستان قدس است. نفاست صوری، ظرافت و انسجام خطوط قلم‌گیری از دیگر ویژگی‌های تصویرسازی الحشایش آستان قدس است. علاوه بر ظرافت‌های قلم‌گیری، پرداخت پرشکوه و رنگ‌پردازی حیرت‌آور و تخیلی طبیعت، دست به دست یکدیگر داده تا شکوه و لطافت را نمایش دهند و در نهایت به غنای تصویرسازی در این عصر بیفزایند.

از جمله شاخصه‌های هنری نسخه آستان قدس، استفاده هوشمندانه و خلاق از امکانات متنوع ترکیب‌بندی است. ترکیب‌بندی‌های آثار به تبع تغییر در موضوع و ساختار تصویر با تغییر همراه است و ترکیب‌بندی اغلب به گونه‌ای است که یک نظام تک‌کانونی و گاه بر مبنای شکل لوزی را به صورت تک‌پلانی در صفحه به نمایش گذاشته است.

صفحه‌آرایی خلاقانه، نقشی موثر در جذابیت صوری این اثر هنری دارد. توجه به ورود و خروج فرم‌های گیاهی و جانوری در صفحه، تنوع در زاویه دید نمونه‌ها، زیربنای هندسی منسجم و همچنین روابط پیچیده بصری بین خطوط نوشتاری و نگاشته‌های از جمله این موارد است.

نسخه الحشایش آستان قدس همانند سایر نسخه‌های الحشایش در تمدن اسلامی حاصل کپی‌برداری از نسخه‌های قبلی خود است. نگارنده بر پایه دلایل متعدد تاریخی و هنری، منبع استنساخ و تصویرسازی نسخه الحشایش آستان قدس را با واسطه و یا احتمالاً بی‌واسطه، نسخه الحشایش پیش از آن

«آستان مقدسه رضوی» کرده است و به همین منظور برکت ثواب این وقف را متوجه روح شاه طهماسب دانسته است. (همان، ۷۳، تصویر ۴).

درآمدی بر ویژگی‌های تصویری نسخه‌های موجود در این مقاله

گفتنی است کتاب دیوسکوریدس از دیرباز منبعی ارزشمند در حوزه علم گیاه‌شناسی و جانورشناسی بوده است ولی نسخه‌های متعددی آن در گذر زمان حاوی تصاویر متعددی از گونه‌های متنوع گیاهان و جانوران است. این فرم‌های تفکیک‌شده و علمی، منبعی باارزش برای هنرجویان و پژوهش‌گران تاریخ هنر است تا از طریق آن، فرآیند تغییر و تحول تصویرسازی علمی در تمدن اسلامی را بررسی کنند.

کهن‌ترین نسخه یادشده در این پژوهش، نسخه‌ای به زبان یونانی است که به نسخه بولیانا شهرت یافته است. این نسخه که قدیمی‌ترین نسخه از کتاب دیوسکوریدس در جهان است در حال حاضر در کتابخانه ملی اتریش و در شهر وین نگهداری می‌شود و نگارنده از طریق کپی‌برداری از فاکسیمیل (چاپ تصویری نسخه با کیفیت بالا) نسخه وین، کپی تمامی تصاویر آن را (حدود ۵۰۰ تصویر) از اتریش به ایران منتقل کرده است. تصاویر نسخه وین که در عصر طلایی اول هنر بیزانس و تحت تأثیر هنر یونانی به شیوه واقع‌گرا تصویرسازی شده است، عیار خوبی برای بررسی صحت صوری نمونه‌ها می‌باشد. نسخه الحشایش لیدن با ترجمه اسطفن بن بسیل و اصلاح ناتلی از کهن‌ترین نسخه‌های موجود در تمدن اسلامی است. تصویرساز، دقت چندانی در تناسبات و روابط اجزای مختلف گیاهان و جانوران نداشته است. نداشتن دقت در ترکیب‌بندی عناصر بصری در صفحه، نبود هندسه زیربنایی دقیق، استفاده از رنگ‌های خام و طراحی ضعیف از ویژگی‌های نسخه لیدن است. نسخه پاریس که بر روی پوست کار شده و در کتابخانه ملی فرانسه نگهداری می‌شود، تصویر تمام صفحات این نسخه (۲۴۵ صفحه) از طریق ارتباط بین فرهنگستان علوم پزشکی و کتابخانه ملی فرانسه در اختیار نگارنده قرار گرفته است. تصویرسازی‌های این نسخه احتمالاً به دلیل حرمت تصویر و مهارت اندک تصویرساز در تصویرسازی گیاهان و جانوران و یا تحت تأثیر منابع تصویری قرون اولیه تمدن اسلامی، ساده و بدون حجم‌پردازی هستند.

نسخه آستان قدس، قدیمی‌ترین نسخه الحشایش با ترجمه مهران‌بن منصور در این پژوهش است که فاکسیمیل‌اش به تازگی چاپ و به امانت از طرف کتابخانه آستان قدس برای تحقیق به نگارنده سپرده شده است.

جدول ۱. تصویر گیاه ایرسا

تصویر نسخه	نسخه
	نسخه = قدس (قرن ۷ و ۶ هجری)
	نسخه پاریس (قرن ۵ و ۶ هجری)
	نسخه لیدن (قرن ۵ هجری)
	نسخه وین (قرن ۶ میلادی)

(نگارنده)

تصویر نسخه	نسخه
	نسخه آستان قدس (قرن ۶ و ۷ هجری)
	نسخه پاریس (قرن ۵ و ۶ هجری)
	نسخه لیدن (قرن ۵ هجری)
	نسخه وین (قرن ۶ میلادی)

نگارنده

جدول ۳. تصویر گیاه بروان بحری

تصویر نسخه	نسخه
	نسخه آستان قدس (قرن ۶ و ۷ هجری)
	نسخه لیدن (قرن ۵ هجری)
	نسخه وین (قرن ۶ میلادی)

(نگارنده)

تصویر نسخه	نسخه
	نسخه آستان قدس (قرن ۷ و ۶ هجری)
	نسخه پاریس (قرن ۵ و ۶ هجری)
	نسخه لیدن (قرن ۵ هجری)
	نسخه وین (قرن ۶ میلادی)

(نگارنده)

می‌داند. (جداول ۱ و ۲ و ۳ و ۴)

کپی برداری‌های پی‌درپی نسخه‌های الحشایش از روی یکدیگر باعث حضور کم‌نظیری از سبک‌ها و مکاتب متنوع هنری در تصویرسازی نسخه نهایی الحشایش آستان قدس، ترجمه مه‌ران بن منصور، شده است. تصویرگر نسخه آستان قدس، برخی تصاویر را به جهت تعهد به نسخه منبع و احتمالاً نداشتن اشراف بصری به نمونه گیاهی و جانوری کم‌وکاست کپی کرده است و برخی دیگر سلیقه و برداشت بصری هنرمند تصویرگر را نمایندگی می‌کنند.

تصویرگران اغلب نسخه‌های الحشایش و از جمله نسخه آستان قدس، در تصویرسازی گیاهان ناآشنا، بدون آنکه از روی طبیعت الگوبرداری کنند، به کمک تخیل خود از روی اوصاف گیاهان و یا به تقلید از کار پیشینیان اقدام به تصویرسازی کرده‌اند. هوشنگ اعلم در توجیه عمل این تصویرگران چنین می‌گوید: «هدف این نگارگران، بیشتر زیباسازی و آرایش ترجمه‌های

خشک و غالباً ناخوانا و نامفهوم بوده است تا ارائه واقعیات عینی گیاه‌شناختی یا جانورشناختی.» (دیوسکوریدس، ۱۳۸۳: ۱۸) به دلیل تأثیرات بسیار متن و تصاویر این نسخه بر نسخه‌های بعد از خود، بررسی تصویرسازی‌های آن از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. حضور پرنسب فرم‌ها با ویژگی‌های هنری در تصویرسازی انسانی، گیاهی و جانوری این گمان را تقویت می‌کند که این نسخه و یا نسخه منبع آن را هنرمندان هندی انجام داده باشند. مهارت تصویرگر در طراحی فرم‌های گیاهی و جانوری، تقارن موجود در اغلب تصاویر گیاهی، رنگ‌های پخته، توجه به جزئیات و تعهد نسبی به متن علمی در نسخه الحشایش آستان قدس سرمشق نسخه‌های بعد از خود است. آنچه قابل توجه است؛ روابط صوری و محل قرارگیری نگاره‌ها در گذر زمان است که تنها به نمایش نمونه‌هایی از آن اکتفا می‌شود.

نتیجه‌گیری

از آنجایی که تصویرساز نسخه آستان قدس خود عشاق (گردآورنده گیاه) نبوده، در تصویرسازی برخی از گیاهان به تصورات ذهنی خود تکیه کرده و از واقع‌نمایی پرهیز کرده است. بر این اساس، وجود تقارن قابل تأمل است. تقارن در کنار ساختار منسجم نگاره‌ها حکایت از هندسه زیربنایی در تصویرسازی نسخه الحشایش دارد. ترکیب‌بندی‌های آثار به تبع تغییر در موضوع، گستره و ساختار نگاره با تغییر همراه است و خطوط رهنمون‌گر اغلب به گونه‌ای قرار گرفته‌اند که یک نظام تک‌کانونی و گاه بر مبنای خطوط شعاعی و شکل لوزی را به صورت تک‌پلانی در صفحه به نمایش گذاشته است.

تصویرسازی نسخه آستان قدس، حتی کسانی را که از متن علمی این کتاب بی‌اطلاع هستند یا قادر به خواندن آنها نیستند، جذب کتاب کرده است.

از سوی دیگر، اهتمام تصویرساز نسخه آستان قدس به کپی‌برداری از نسخه اصلی، دشواری‌هایی برای تصویرسازی ایجاد کرده است.

شیوه اجرا و فرم‌ها در این نسخه شباهت قابل تأملی به مکتب هنری بغداد دارد. هنرمند نسخه آستان قدس، ضمن تأثیرپذیری فراوان از نسخه پاریس، لیدن و وین ارادت چندانی به متن علمی نشان نمی‌دهد. تصویرساز نسخه آستان قدس ضمن تعهد به متن علمی و تصویرسازی‌های نسخه‌های پیشین در بسیاری موارد خلاقیت و مهارت خود را در بازآفرینی محیط اطراف به رخ کشیده و تغییراتی را ایجاد نموده است.

تمام تصویرسازی‌های نسخه آستان قدس، بسیار هنرمندانه فراهم‌شده تا جایی که می‌توان تصویرسازی‌های آن را نمونه‌ای ممتاز از پیوند میان علم و هنر دانست.

منابع و مآخذ

- دیوسکوریدس، پدانیوس. (۱۳۹۱). الحشایش یا هیولی الطب. عربی مه‌ران بن منصور (مترجم) با مقدمه غلامعلی عرفانیان، مشهد: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
- دیوسکوریدس (۱۳۸۳). الحشایش، علی بن شریف الحسینی (مترجم از عربی به فارسی) همراه دیباچه محمد مهدی اصفهانی، مؤسسه مطالعات تاریخ پزشکی.

- _____ (۱۳۸۳). الحشایش «نسخة کاخ گلستان»، مهران بن منصور بن مهران (مترجم)، با مقدمه هوشنگ اعلم و محمدمهدی اصفهانی، تهران: تصویر نسخ خطی موزه ملی تاریخ علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران.
- دیوسکوریدس عین زری، پدانیوس. (۱۳۹۲). الحشایش «لیدن»، به کوشش یوسف بیگ باباپور، تهران: سفیر اردهال.
- عرفانیان، غلامعلی. (۱۳۷۰). فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، جلد نوزدهم، مشهد: کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی.
- مایل هروی، نجیب. (۱۳۷۸). سایه به سایه. تهران: گفتار.

- Le baron de slane, M. (1895). *Catalogue des Manuscrits Arabes*, Paris: Imprimerie nationale.
- Scheufele, C. (1977). *Spatantike Bilder aus der Welt des Arztes*, Guido Pressler Verlag Wiesbaden.

Received: 2017/02/26

Accepted: 2017/05/14

Comparative Study of Scientific Depiction of Alhshaysh Version in Astan Quds Razavi and its Former Counterpart's Versions

Abouzar Nasehi*

Abstract

Alhashaysh is a perdurable opus written by the Greek famous medicine man, and one of the main resources of zoology and phytology. Most Islamic scientists and medicine men exploited this book of interest as a reliable resource in their publications. The book has been frequently translated and copied in the Islamic civilization. The most important translation was that by M. Ben Mansour, the governor of Diyarbakir of Iran West in the sixth century. Alhshaysh version of Astan Quds Razavi has been written in a clear artistic style and contains the title of contents, the name of different plants with 680 colorful images and 284 images of animals in dry lands as well as the marine ones whose name is seldom written in syriac language. This book consists of 272 pages having 19 lines, and 25 codices (tables of contents). The book is totally 285 pages with 46 cm length and width of 29 cm. as the last few pages has been lost, it was not clear if the name of author, depicter and the date and place of publication were even mentioned. The book is kept under the number of 7059 in Astan Quds Razavi museum. Successive coping of the book led to a unique existence of styles and various schools of arts in depiction of final version of Alhashaysh of Razavi Quds Astan by Mehran Ben Mansour. Depicter of the version of Astan Quds has copied some images, due to his commitment to the resource version or probable lack of visual dominance over the animal and plant samples, unchanged and based on visual styles and perception of the artist. The author obtained the results through the comparative study versions as well as the description and analysis historical images.

Keywords : Alhshaysh, Astan Quds, Pedanius Dioscorides, Scientific Illustration.

---

* Assistant Professor, Faculty of Visual Arts, Art University of Isfahan, Iran.